

І.М.Нечитайло

ДЕВЕРБАТИВНА ЛЕКСИКА У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ДІАХРОНІЇ

На основі опрацювання численних матеріалів з етимології слов'янських мов автором здійснено спробу кодифікації процесу утворення значень предметності у структурі індоєвропейських коренів.

Проанализировав многочисленные материалы по этимологии славянских языков, автор предлагает собственный подход в интерпретации формирования современной отглагольной лексики.

Formation of Slavonic nouns on the base of Indo-European verbs needs special methods of research and making of semantic models.

Одним із найважливіших напрямків сучасної лінгвістичної компаративістики є порівняльно-історичне вивчення семантичної будови лексики та лексико-семантичних класів слов'янських мов. Просторово-часова стратифікація прамови слов'ян, дослідження генези і розвитку її лексики й розвитку лексико-семантичних систем окремих слов'янських мов є одним з фундаментальних завдань лінгвістичної славістики. Різні етапи вирішення їх переконливо демонструють праці О. Брюкнера і А. Мейе, М. Фасмера і Ф. Міклошича, Ф. Копечного і В. Георгієва, Ю.С. Маслова і А. Мазона, Д.Чижевського і Є.Куриловича, Л.А. Булаховського і О.С. Мельничука, В. Махека і Ф. Славського, О.М. Трубачова і В. Мартинова, В.В. Іванова і В.М. Топорова, А.Є. Супруна і Ю.О. Карпенка, В.М. Русанівського і В.В. Німчука, В.Т.Коломієць і Р.В.Болдирєва та ін.

Як підсумок численних студій з типології славістичної семантики незаперечним постає той факт, що нагальний інтерес для типологічних досліджень являє проблема мовленнєвого мислення, під яким розуміються елементарні форми мислення, що лежать в основі мовного устрою та процесів мовленнєвої діяльності. З певної точки зору можна сказати, що подальший розвиток семантичної типології певною мірою залежить від розробки даної проблеми.

Найбільш актуальне значення на сучасному етапі розвитку порівняльно-історичного мовознавства набули питання реконструкції лексичного складу прамов, що виділяються в особливий розділ лінгвістичної компаративістики – етимологію. Актуальність цих питань зумовлена рядом обставин, у тому числі такими, як найбільш масовий характер лексичних елементів прамови, найменший ступінь їх вивченості у порівнянні з елементами інших підсистем прамови, невирішеність питання про можливість системного підходу до реконструйованих елементів лексичного складу прамови, безпосередній зв'язок більшості елементів лексичного складу прамови з позамовними умовами та особливостями життя пранароду та ін.

Семантичний зміст кожного слова складається індивідуально, оскільки відбиває спадщину минулого і ті процеси, що характеризують певний синхронний зріз. У практиці етимологічних досліджень інтерес до долі окремого слова сполучається із спробами намітити деякі загальні принципи розвитку історичної семантики. Помічено, що в різних словах спостерігаються спільні тенденції, схожість, повторюваність семантичних переходів.

На думку В.В.Варбот, для досліджень у цьому руслі є необхідними теорія семантичних переходів (найбільш типових зв'язків значень) та розробка принципів номінації (зокрема виділення найбільш характерних для кожного предмета, явища або поняття типів найменувань їх за певними ознаками). При цьому як в царині семантичних переходів, так і у відношенні принципів номінації вельми суттєвим було б розмежування явищ, пов'язаних з загальними закономірностями людського мислення та психіки (наприклад, повторюваний зв'язок значень „робити – говорити”, „той, що досягнув – старий”, „сильний – швидкий” – „зухвалий, нахабний”), та явищ, зумовлених матеріальною та духовною культурою носіїв окремих мов (наприклад, номінація домашніх тяглових тварин за ознакою віку, що є характерною для землеробських народів). Поки ці галузі семасіології не розроблено, вважає дослідниця, доводиться спиратися на фрагментарні спостереження, оперуючи методом семантичних паралелей та аналізу за семантичними полями [7].

Отже, наявність регулярності в галузі номінації має більш повно використовуватися при аналізі за семантичними полями, коли етимологізуються всі слова, що позначають поняття, пов'язані одне з одним, і відносяться до тієї чи іншої сфери матеріального або духовного життя людини, до певного кола явищ природи та ін. За цих обставин спільні тенденції виявляються при наявності тотожних значень у семантично споріднених словах з огляду на спільність шляхів їхнього незалежного смислового розвитку.

Через те, що сучасна наука про мову все частіше звертає увагу на антропологічні аспекти розвитку і функціонування мови, коли актуальним для лінгвістики виявляється людський фактор, у розробці концепції мовної картини світу пріоритетним стає дослідження семантичного простору дієслова. Оскільки дієслівна лексика виражає процесуально-подійний світ і є, очевидно, одним з важливих засобів формування мовної картини світу у свідомості людини, система дієслівних переносних значень кваліфікується як вирішальний фактор формування образної картини світу [17, с. 114-120].

Історико-типологічне вивчення слов'янських дієслів ставить за мету реконструювання їх морфологічного та семантичного стану не лише праслов'янського, але й індоєвропейського періоду. Складності дослідження стикаються з проблемою особливостей семантики дієслівних слів. Як свідчать численні студії з проблем семантичної деривації, увага звертається передусім на такі особливості даного семантичного феномена, як:

- Дієслівна лексика, відображаючи процесуально-подійний світ, і є одним із найважливіших засобів формування мовної картини світу у свідомості людини. Тому система розвитку дієслівних значень виступає тут як важливий показник мовленнєвого мислення.

- Особливості розвитку значень дієслів зумовлені специфікою семантики цієї частини мови. У семантичній структурі дієслів є компоненти, які подають інформацію про особливості його денотата. Саме поєднання у когнітивній моделі дієслова семантичного простору й часу, поняттєвого протиставлення між матерією і рухом створює “те надзвичайне начало у семантиці дієслова, яке дозволяє йому утворювати векторні зв'язки у складі майбутнього висловлення та поєднувати в одній структурі предметні та непередметні ознакові сутності”[13, с. 88].

- Складність віддієслівної деривації зумовлена насамперед більшою складністю дієслівної семантики у порівнянні з іншими частинами мови: через те, що денотати дієслів являють собою денотати-ситуації, які органічно пов'язані з певними предметами, суб'єктами та об'єктами, основа метафоричної трансформації набуває комбінованого характеру.

4. Складність дієслівної семантики і текстова зумовленість утворення значень дієслів певною мірою спричинюють активізацію досліджень, саме зорієнтованих переважно на врахування когнітивних факторів виникнення та визначення напрямків семантичних трансформацій у складі дієслівної та віддієслівної лексики.

Етимологічна характеристика слов'янських імен, співвідносних з дієсловами, в етимологічних словниках переконує в тому, що головними перешкодами на шляху до уточнення приблизних етимологічних рішень є відсутність надійних реконструкцій набору відповідних дієслівних основ для праслов'янської мови та недостатня розробленість проблем моделювання семантичного словотвору (як праіндоєвропейського, так і праслов'янського).

Виявлення та вивчення паралельних процесів в еволюції споріднених мов (діахронічних констант) являє, безсумнівно, великий науковий інтерес. Воно відкриває спільні тенденції світового глоттогенезу, висвітлення яких має важливе значення також і для дослідження еволюції мислення. Отже, виявлення паралельних процесів та розбіжностей у процесі становлення та розвитку слов'янської лексики стало поряд з найактуальнішими проблемами лінгвістичного сьогодення.

Усі ці обставини зумовили актуальність теми нашого дослідження.

У даній роботі здійснено спробу кодифікації закономірностей формування слов'янської девербативної лексики на семантичному рівні. Вивчення проводилося на матеріалі, який системно досі не був представлений у науковому обігу. Передусім було здійснено спробу встановити семантичні групи індоєвропейських та праслов'янських дієслів, що мотивували утворення іменної лексики у слов'янських мовах, та визначити закономірності їхнього семантичного розвитку з індоєвропейської доби до теперішнього часу існування слов'янських мов.

Предметом дослідження виступають індоєвропейські дієслівні корені і похідні від них імена праслов'янської доби та сучасних слов'янських мов, об'єктом - напрямки семантичних трансформацій у структурі дієслів на осі індоєвропейської – праслов'янської – сучасних слов'янських мов.

Встановлення закономірностей формування слов'янської девербативної лексики в діахронічному аспекті означає: а) виділити основні семантичні групи індоєвропейських коренів на позначення різних видів дії; б) здійснити семантичний аналіз формування девербативної лексики від коренів індоєвропейського періоду; в) встановити засоби утворення нових значень у структурі індоєвропейських дієслів; г) розробити поетапні моделі семантичних трансформацій індоєвропейських дієслівних коренів для праслов'янської та сучасних слов'янських мов; д) виявити закономірності утворення девербативів для кожної семантичної підсистеми індоєвропейських коренів; е) описати семантичну еволюцію індоєвропейської дієслівної лексики відповідно до регіонів індоєвропейської прамови; є) з'ясувати специфіку утворення віддієслівних імен за праслов'янськими діалектами через виявлення ізольованих лексем в окремо взятій слов'янській мові.

Матеріали для дослідження зібрано з етимологічних, історико-етимологічних, діалектологічних словників слов'янських мов, у тому числі "Этимологического словаря славянских языков. Праславянский лексический фонд" (1974-2002) під ред. О.М.Трубачова, "Етимологічного словника української мови" (1982-1989), "Этимологического словаря русского языка" М.Фасмера (1986-1987), "Историко-этимологического словаря русского языка" П.Я.Черних (1999), "Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы" (1978-1980). До сфери дослідження також увійшли: "Български етимологичен речник" (1971, 1979), О.Брюкнера (1927) та "Słownik etymologiczny języka polskiego" Ф.Славського (1952 – 1978), "Etimološki slovar slovenskega jezika" Ф.Безлая (1976), "Etymologický slovník jazyka českého В.Махека (1968) та ін.

Специфіка нашого розгляду слов'янської девербативної лексики полягає у встановленні ретроспективних алгоритмів її формування, що є внеском до розвитку семантичної теорії про вмотивованість семних перетворень у складі лексем їхньою належністю до певної лексичної мікросистеми (діахронічний аспект).

Зібраний та узагальнений матеріал може бути застосований у лексикографічній практиці при укладанні історико-етимологічних словників слов'янських мов, у курсах з загального мовознавства, зі вступу до слов'янської філології, з порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов, порівняльно-історичної граматики слов'янських мов, історичного мовознавства, етимології для студентів вищих навчальних закладів.

Дослідження здійснюється на кафедрі фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету і є складовою частиною комплексної теми кафедри "Компаративно-типологічні дослідження слов'янських мов і формування лінгвістичної компетенції", а також "Слов'янське і балканське мовознавство: мова в етнокультурному та діахронічному аспектах", "Генезис, типологія і функціонування слов'янських мов і принципи побудови педагогічної граматики іноземної мови".

Система індоєвропейських дієслів конкретної дії, що продукувала у слов'янських мовах девербативи, являє собою сукупність семантичних груп, що поєднані елементом значення "дія" та розрізняються компонентами значень

"характер дії", "місце дії", "спосіб дії" і под. Таких груп нараховується п'ять: 1) "вплив" (підгрупи "ушкодження" та "деформація", 2) "переміщення" (підгрупи "самостійне переміщення" і "несамостійне переміщення"), 3) "передавання" – "присвоєння", 4) "стан", 5) "мовлення".

Таким чином, дослідження напрямків семантичної еволюції індоєвропейських дієслівних коренів здійснюватиметься за цими семантичними групами шляхом встановлення моделей семантичних змін у їхній структурі. Під моделями маються на думці певні схеми, що у спрощеному вигляді передають процеси значеннєвих перетворень у структурі вихідних дієслів індоєвропейської прамови. Оскільки в зоні нашої уваги перебувають семантичні трансформації, основними вузловими частинами таких схем обрано ті елементи семної структури дієслів, що піддалися тим чи іншим модифікаціям від індоєвропейського періоду до наших днів. Ці модифікації полягають у зміні "статусу" семантичних компонентів різних рівнів – домінуючих, диференційних, потенційних та ін. Відомо, що в структурі дієслова домінують елементи значення "дія", "процес", "стан", а елементи "вплив", "переміщення", "мовлення", "почуття", уточнюючи різні аспекти певних подій, у свою чергу можуть конкретизуватися елементами значення "місце дії", "спосіб дії", "характер дії" і ін. При побудові моделей значеннєвих змін мають враховуватися всі семантичні деталі, які брали участь у створенні віддієслівних імен: лише за такої умови можна відтворити процес еволюції лексичних мікросистем в усій його цілісності.

Моделювання вказаних явищ має кілька етапів: 1) виокремлення дієслів із максимально схожим набором семантичних компонентів, тобто встановлення семантичних груп дієслів; 2) виявлення елементів значення, що брали участь у семантичних трансформаціях на шляху дериваційних процесів "дієслово – ім'я"; 3) створення семантичного "ланцюжка", який передає послідовність актуалізації вказаних сем.

Так, індоєвропейські корені із спільним значенням переміщення, що містять домінуючі ("дія", "рух") і диференційні ("спосіб", "місце,") компоненти, на праслов'янському етапі піддалися трансформаціям, завдяки чому набули субстантивних рис.

До цих коренів відносяться, зокрема, такі: іє. **pel-* "лити, текти", що спроекувався у праслов. **plodъ*, **plemę*; іє. **erei-*, *reiǫ*, *rī-* "текти", що видозмінився у праслов. **izgojъ*; іє. **por-* / *per-* дав рос. *перо*; іє. **uer-* "вертїтися" з розширювачем *-b(h)-* утворив **uerb(h)* / **uorb(h)* і став джерелом праслов. **vorb-*, що дав орнітологічну назву *воробей*; іє. **ten-* "тягнути, натягувати" дав девербативи праслов. **teneto*, **tǣnъkj*, **tǣtiva*, що, у свою чергу, мотивували девербативи із значеннями *тоня* "мережа", "мотузка", "одна закидка мережі", *тяга* "напрямок морської течії", *тонь* "рух, хід", та ін. Враховуючи, що при субстантивації дієслівні семи дії, руху поступилися місцем іменниковим семам "суб'єкт дії", "об'єкт дії", які набули домінуючих рис, можемо констатувати спільний для дієслів цієї семантичної групи напрямок: дія † суб'єкт дії та дія † об'єкт дії. Можна стверджувати, що виведені моделі семантичних трансформацій відповідають характеру

формування девербативів у праслов'янську добу на базі індоєвропейських дієслівних коренів

Наведений приклад переконує, що на сьогодні серед численних досліджень з типології слов'янських мов особливо важливим можна вважати ті, що спрямовані на процес становлення слов'янської лексичної системи та закономірностей цього процесу. Перспективними тут видаються такі вектори дослідження: з'ясування алгоритму динаміки дієслівних значень (індоєвропейська - праслов'янська мови, праслов'янська – сучасні слов'янські мови, окремі слов'янські мови – діалекти); специфікація семантичних трансформацій індоєвропейських та праслов'янських вербів за лексичними мікросистемами.

Література

1. Болдирев Р.В. Индоевропейская этимология и терминологична романо-германо-славика // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Вип. 1. – К.: КДЛУ, 2000. – С.213-227.
2. Бурлак С.А., Старостин С.А. Введение в лингвистическую компаративистику. – М.: Эдиториал УРСС. - 2001 – 272 с.
3. Варбот Ж.Ж. Место основ настоящего времени в системе отглагольного словообразования праславянского языка // Славянское языкознание. IX международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Киев, сентябрь 1983 г. – М.: Наука, 1983. – С.60-76.
4. Варбот Ж.Ж. К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен// Этимология, 1971, 1972, 1985, 1986-1987. – М., 1973, 1974, 1975, 1989.
5. Варбот Ж.Ж. О возможностях диахронического истолкования морфонологической вариантности в славянских отглагольных именах // Славянское языкознание. VII Международный съезд славистов. Варшава, август 1973 г. Доклады советской делегации. – М., 1973.
6. Варбот Ж.Ж. О словообразовательном анализе и этимологических исследованиях // Этимология 1963. – М.: Наука, 1963. – С. 194 – 212.
7. Вендина Т.И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания // Вопросы языкознания. – 2002. - № 4. – с. 42-73.
8. Иванов Вяч. Вс. Славянский, балтийский и раннебалтийский глагол: Общеиндоевропейские истоки. – М., 1981.
9. Іліаді О.І. Етимологічне гніздо з коренем *ver- у праслов'янській мові. – Київ – Кіровоград, 2001.
10. Козлова Р.М. Структура праславянского слова (праславянское слово в генетическом гнезде). – Гомель, 1997.
11. Кубрякова Е.С. Глаголы действия через их когнитивные характеристики // Логический анализ языка. Модели действия. – М.: Наука, 1992. – С. 84 – 90.
12. Кустова Г.И. Когнитивные модели в семантической деривации и система производных значений // Вопросы языкознания, 2000.–№ 4. –С. 85-109.

13. Кустова Г.И. Модели семантической деривации: семантическая парадигма глаголов способа // Труды Международного семинара Диалог'97 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – М., 1997.
14. Кустова Г.И. Семантические модели производных значений глаголов перемещения объекта // Научно-техническая информация. Серия 2. – 1999. - №5. – С. 26-33.
15. Маркова Т.Д. Отглагольный субстантив как особая форма мысли // Когнитивная семантика. Материалы II Международной школы-семинара по когнитивной семантике. 11 – 14 сентября 2000 /Отв. ред. Н.Н.Болдырев: В 2-х тт.
16. Падучева Е.В. Глаголы создания образа: лексическое значение и семантическая деривация // Вопр. языкознания. – 2003. - № 6. – С. 30-46.
17. Сандомирская И.И. Эмотивный компонент в значении глагола (на материале глаголов, обозначающих поведение) // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности / Отв. ред. В.Н.Телия. – М.: Наука, 1991. - С. 114-136.
18. Трубачев О.Н. Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода // Этимология 1991-1993. – М.: Наука, 1994.